

ΑΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Ἐκ τῶν παλαιῶν Ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν ἐλάχιστα γνωστὰ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως¹⁾ παραμένουσι μέχρι τοῦδε αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαί. Πράγματι, ἂν ἐξαιρέση τις τὴν βασιλικὴν τῆς Παντανάσσης (Μοναστηράκι), ἧς τὴν κάτοψιν μόνον καὶ τὴν ὄρθωσιν παρέσχον παλαιότεροι ἀρχιτέκτονες²⁾ καὶ νεώτεροι ἀρχαιολόγοι,³⁾ οὐδεμιᾶς ἄλλης τῶν πολυαριθμῶν σωζομένων καμαροσκεπᾶστων Ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν ἔχομεν τὸ διάγραμμα ἢ καὶ ἀπλῆν ἔστω ἀρχιτεκτονικὴν σκιαγραφίαν. Καὶ ὅμως ἡ κατηγορία αὕτη τῶν ναῶν παρέχει, ὡς θὰ ἴδωμεν, οὐχὶ μικρὸν ἐνδιαφέρον· διότι παρουσιάζει μίαν πρωτότυπον διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν ἐφαρμοσθεῖσαν μετ' ἐπιμονῆς ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χλιετηρίδα κυρίως μὲν ἐν Ἀθήναις, ἐν μέρει δ' ἐν τῇ ἀμέσῳ αὐτῶν γειτονίᾳ.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ναῶν, ὧν τὰ χαρακτηριστικὰ θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, ὑπάγονται οἱ ἑξῆς ἔνδεκα σωζόμενοι⁴⁾ ναοὶ τῶν Ἀθηνῶν : 1) Ἡ Παντανάσσα (Μεγάλο Μοναστήρι, Μοναστηράκι) (εἰκ. 1), 2) ἡ Σωτήρα Ρόμπη (ἐν ὁδῷ Ἐθαγγελιστρίας) (εἰκ. 2), 3) Οἱ Ἄγιοι Ἀνάργυροι τοῦ Κολοκύνθη (Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου, κατὰ τὴν βόρειον κλιτῦν τῆς Ἀκροπόλεως) (εἰκ. 3), 4) ὁ Ἄγ. Ἀθανάσιος (ἐν ὁδῷ Ἀριστοφάνους 32,

¹⁾ Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τοπογραφίαν, τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς παραδόσεις τῶν Ἀθηναϊκῶν ναῶν παραπέμπω εἰς τὰ ἔργα τοῦ *August Mommsen*, Athenae Christianae. Lipsiae 1864, *Τάσου Νερούτσου*, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι ἐν Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐταιρ. τόμ. Γ' σελ. 5—107, *Θ. Φιλαδελφῆς*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν 1902 τόμ. Α' 264 καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ τοῦ Ἀθηναϊολόγου κ. *Δημ. Γ. Καμπούρογλου*; Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων I—III Ἀθῆναι 1889, 1890, 1896—Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων I—III Ἀθῆναι 1889, 1890, 1892,—τὸ Ριζόκαστρον Ἀθῆναι 1920,—Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι, Ἀθῆνοι 1922—

²⁾ *A. Combaud*, Choix d'églises byzantines en Grèce Paris 1842 σ. 14 πίν. IV, *Lenoir*, Architecture Monastique Paris 1852 σελ. 290 εἰκ. 195.

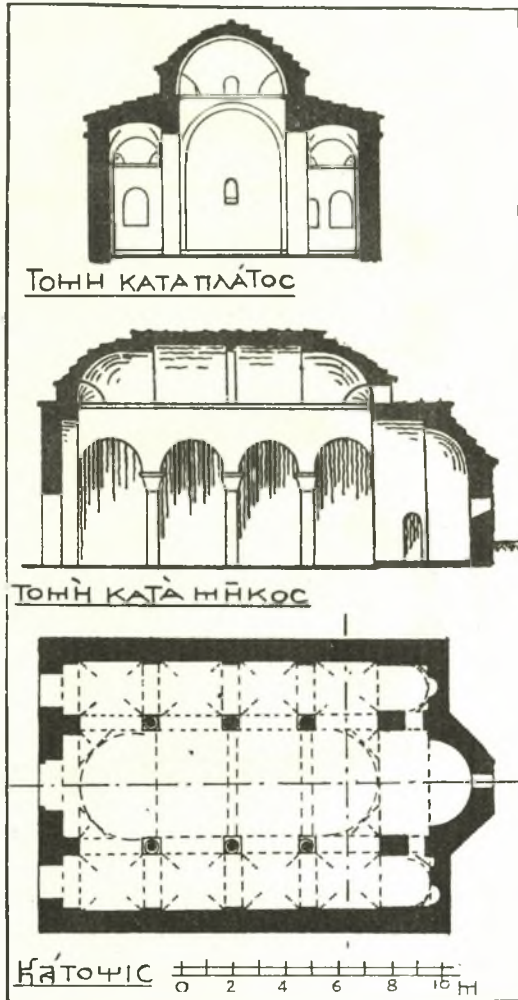
³⁾ *Hugo Monneret de Villard*, Inedita byzantina ἐν *Monitore Tecnico* 1912 Νο 22 σελ. 433 εἰκ. 16. καθ' ὃν καὶ *Millet*, École Grecque εἰκ. 137.

⁴⁾ Εἰς τὰς ἐξεταζομένας ἐνταῦθα βασιλικὰς δὲν συμπεριελήφθησαν ἐκεῖναι, αἵτινες λόγῳ μετασχηματισμοῦ τῶν ἐπὶ Φραγκοκρατίας ἢ ὑστερώτερον ἢ λόγῳ τῆς ἐρειπιώδους καταστάσεώς τῶν δὲν παρέχουσι πλέον τὴν βεβαιότητα, ὅτι ἐκαλύπτοντά ποτε διὰ θολωτῆς ὀροφῆς ἢ διὰ ξυλινῆς στεγῆς, ὡς π. χ. οἱ ναοὶ Ἄγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, Ἄγ. Φιλίππου, Ἄγ. Ἰωάννου Μαγγοῦτη, Παναγίας Βλασσαροῦς. Ἄγ. Σπυριδωνος. Ἄγ. Δημητρίου Κατηφόρη. Χριστοῦ κλπ.

συννοικία Ψειρῆ) (εἰκ. 4), 5) οἱ Ἁγ. Ἡλίας [καὶ Χαραλάμπης] (ἐν ὁδῷ Ἐπωνύμων ἀρ. 23) (εἰκ. 5), 6) ὁ Ἁγ. Γεώργιος (Ἀναφιώτικα) (εἰκ. 6), 7) ὁ Ἁγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάρης (παρὰ τὴν Πνύκα) (εἰκ. 7), 8) ὁ Ἁγ. Συμεὼν (Ἀναφιώτικα) (εἰκ. 8), 9) ἡ Ἁγ. Παρασκευὴ (ἐν ὁδῷ Αἰόλου) (εἰκ. 9), 10) ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης (παρὰ τὸ Θησεῖον), (εἰκ. 10), καὶ 11) ἡ Ἁγ. Κυριακὴ (ἐν ὁδῷ Ἀθηνᾶς) (εἰκ. 11), ὧν πάντων τὴν κάτοψιν καὶ τομὴν κατὰ μῆκος παρέχομεν τὸ πρῶτον ἐνταῦθα.

Κάτοψις

Ἐν κατόψει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις τῶν ὡς ἄνω βασιλικῶν εἶνε ἀπλουστατή. Εἶναι πᾶσαι οὐχὶ λίαν ἐπιμήκη ὀρθογώνια κτίσματα, φέροντα προσκεκολλημένην κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτῶν πλευρὰν μίαν καὶ μόνην κόγχην, συνηθέστατα τρίπλευρον, σπανιώτερον ἡμικυκλικὴν (Ἁγιος Ἀθανάσιος Χαλκούρης). Λόγῳ τοῦ μικροῦ συνήθως πλάτους του— τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Λουμπαρδιάρη τὸ πλάτος κατέρχεται μέχρι 2.33, τοῦ δὲ Ἁγ. Ἀθανασίου Χαλκούρη μέχρι 2.20— τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο δὲν χωρίζεται συνήθως ἐσωτερικῶς, οὔτε κατὰ τὸ μῆκος του ὅτε κατὰ τὸ πλάτος. Οὕτω ἐκ τῶν 11 ἐξεταζομένων ναῶν, εἰς καὶ μόνος (Ρόμπη) χωρίζεται κατὰ τὸ μῆκος του εἰς κυρίως ναὸν καὶ νάρθηκα, δύο δὲ πάλιν (Πανιάνασσα, Ρόμπη) χωρίζονται κατὰ τὸ πλάτος των διὰ κιονοστοι-

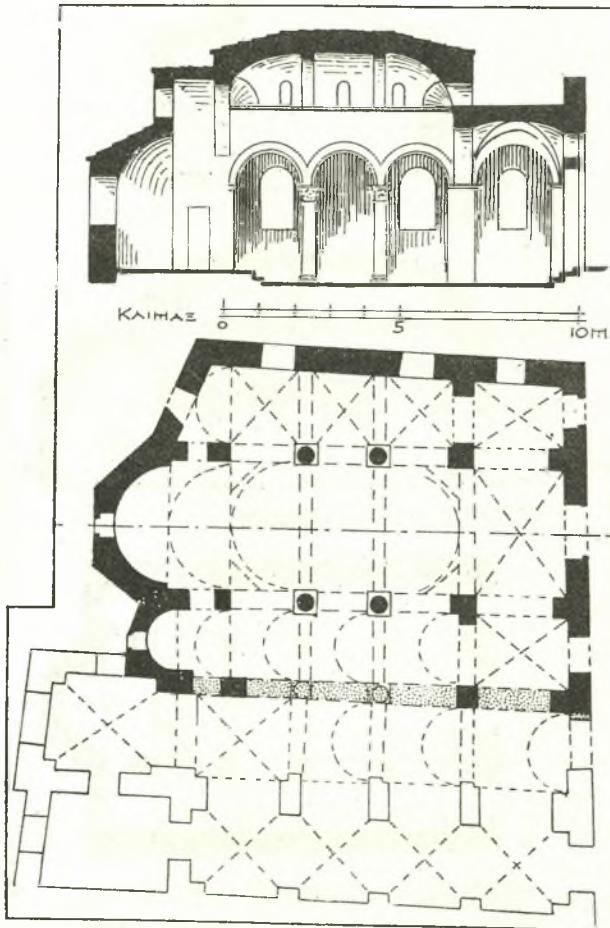
Εἰκ. 1. Πανιάνασσα (Μοναστηράκι).

Ἀθανασίου Χαλκούρη μέχρι 2.20— τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο δὲν χωρίζεται συνήθως ἐσωτερικῶς, οὔτε κατὰ τὸ μῆκος του ὅτε κατὰ τὸ πλάτος. Οὕτω ἐκ τῶν 11 ἐξεταζομένων ναῶν, εἰς καὶ μόνος (Ρόμπη) χωρίζεται κατὰ τὸ μῆκος του εἰς κυρίως ναὸν καὶ νάρθηκα, δύο δὲ πάλιν (Πανιάνασσα, Ρόμπη) χωρίζονται κατὰ τὸ πλάτος των διὰ κιονοστοι-

χιῶν εἰς τρεῖς δρόμους ἢ κλίτη (εἰκ. 1 καὶ 2), οἱ δὲ λοιποὶ πάντες εἶναι μονόκλιτοι.

Ἐξωτερικὴ ὄψις

Ὡς δ' ἀπλῆ εἶναι ἡ κάτοψις τῶν ναῶν τούτων, οὕτως ἀπλῆ καὶ ἀπέ-

Εἰκ. 2. Σωτήρα Ρόμπη.

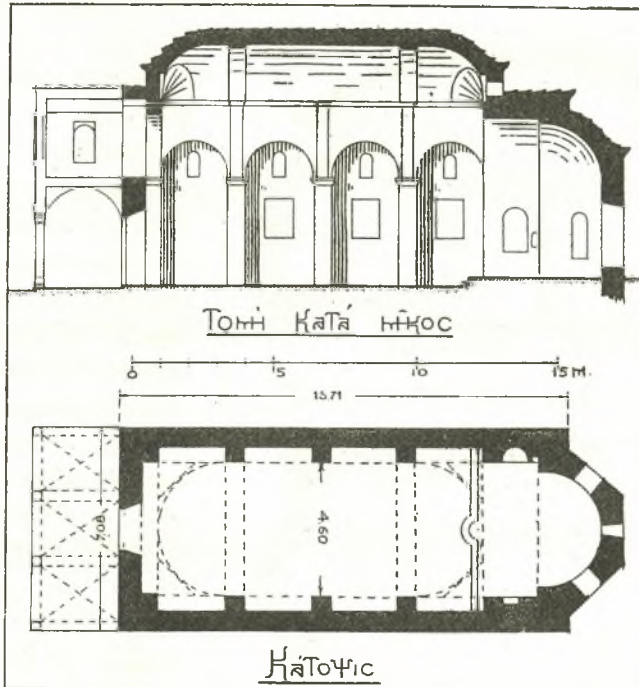
ριτος ἦτο ¹⁾ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν τοιχωμάτων των. Ταῦτα ἐκτισμένα δι' ἀκανονίστων, πλακοειδῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, λίθων, παραμιγμένων μετὰ πλίνθων, ὀλοκλήρων ἢ τεμαχισμένων, οὐδεμίαν δεικνύουσιν ἀρχιτεκτονικὴν διάρθωσιν ἢ ἐπιτήδευσιν. Ἄλλ' οὐδὲ κεραμίνη τις διακόσμησις φαιδρύνει τοὺς ἐπιπέδους τοίχους τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν, οἷς διατρυπῶσι κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν ἢ ἀπλῆ, ὀρθογώνιος χαμηλὴ θύρα τῆς εἰσόδου—ὑπὲρ τὴν ὁποῖαν τοποθετεῖται ἐνίοτε τοξωτὸν προσκνητάριον μετ' ἀετώματος, περιβάλλ-

λον τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου, ²⁾—κατὰ δὲ τὰς πλαγίας

¹⁾ Πάντων τῶν ἐξεταζομένων ναῶν οἱ τοῖχοι καλύπτονται δυστυχῶς σήμερον ὑπὸ ἀκαλαισθήτου κονιάματος.

²⁾ Παντάνασσα *Couchaud*, *Choix d' églises byzantines* πίν. 4, *Lenoir*, *Architecture monastique* 1852 σελ. 290 εἰκ. 195.

πλευρὰς ὀλίγα καὶ στενὰ παράθυρα τοποθετημένα συνήθως εἰς ἱκανὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἢ εὐθὺς ὑπὸ τὴν στέγην. Ποῦ καὶ ποῦ δὲ μόνον

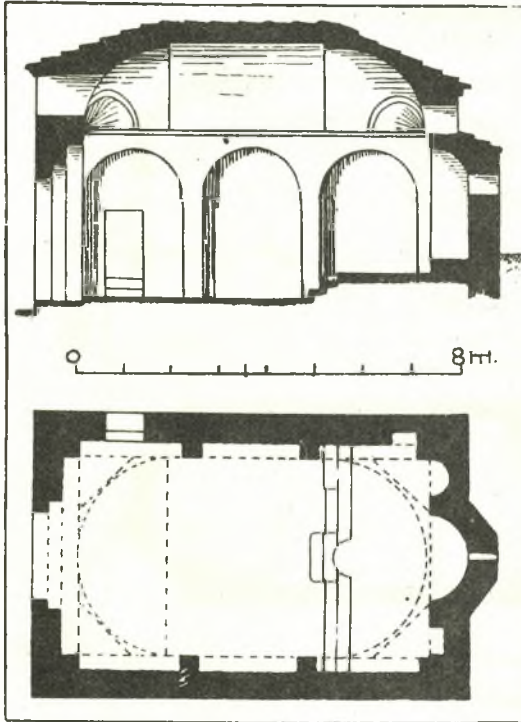
Εἰκ. 3. Ἁγ. Ἀνάργυροι Κολοκύνθη (Μετόχι Π. Τάφου).

ἴσχνά τινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων κτιρίων εἶναι ἐντετοιχισμένα χάριν διακοσμήσεως (Παντάνασσα).

Ἐσωτερικὸν

Ἄλλ' ὅτι ἔλλειπει ἐξωτερικῶς ἐκ τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς ναῶν, παρατηρεῖται ἐν τῷ ἐσωτερικῷ. Παρατηρεῖται δηλ. ἀπαρεγκλίτως καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ ταπεινότερα ναῦδρια (Ἁγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάρης, Ἁγ. Συμεών, Ἁγ. Ἡλίας, Ἁγία Παρασκευή, Ἁγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης, Ἁγία Κυριακή), ὅτι αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τῶν εἶναι ἀρχιτεκτονικῶς διηρθρωμένα διὰ τυφλῶν τόξων. Τὰ τόξα ταῦτα ἀνοίγονται πάντοτε ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου, διότι αὐταί, κατασκευαζόμεναι παχεῖαι, ὅπως ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς καμάρας τῆς στέγης ἐπιφερομένην ὄθησιν, παρέχουσι κατάλληλον πεδῖον πρὸς κατασκευὴν τυφλῶν τόξων, ὧν ἡ ἔξοχὴ εἶνε συνήθως 0.30—0.50 μ. εἰς τοὺς μονοκλίτους, ἐν δὲ εἰς τοὺς

τρικλίτους, ἐν οἷς οἱ ἐξωτερικοὶ μακροὶ τοῖχοι κατασκευάζονται οὐχὶ τόσον παχεῖς, ὡς ἔχοντες ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν καλυπτόντων τὰ πλάγια

Εἰκ. 4. Ἁγ. Ἀθανάσιος (Ψειρῆ).

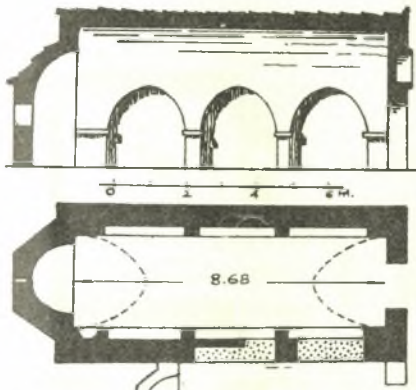
Οὐ μόνον δὲ οἱ τοῖχοι, ἀλλὰ καὶ αἱ θολωταὶ ὀροφαὶ πολλῶν ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων παρουσιάζουσι διάρθρωσιν καὶ σύνθεσιν προσδίδουσαν εὐχάριστον ὄψιν ἐσωτερικῶς, ἀντανακλωμένην ἐνίοτε καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Οὕτως ἄλλοτε μὲν αἱ καλύπτουσαι τοὺς ναοὺς καμάραι διακοσμοῦνται δι' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (*arcs doubleaux*) πάχους 0.40 καὶ ἐξοχῆς 0.10—0.20, ὧν αἱ θέσεις ἀντιστοιχοῦσιν εἰς μὲν τὰς τρικλίτους (Παντάνασσα, εἰκ. 1, Ρόμπη εἰκ. 2) πρὸς τὴν θέσιν τῶν κίωνων, εἰς δὲ τὰς μονοκλίτους (Ἁγ. Ἀνάργυροι

κλίτη σταυροθολίων μικροτέραν ὄψιν, εἶναι μόνον 0.10 (Παντάνασσα, Ρόμπη).

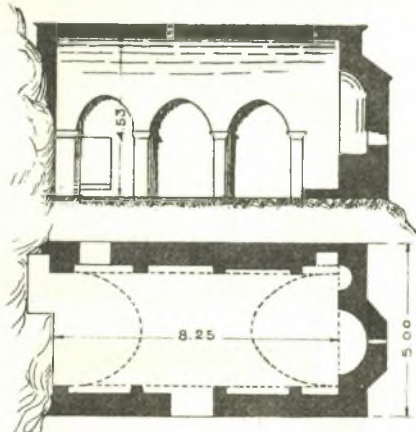
Ποικίλλει δ' ὁ ἀριθμὸς τῶν τυφλῶν τόξων ἀπὸ ἐνὸς (Ἁγ. Κυριακή, εἰκ. 11), ἄγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης (εἰκ. 10), μέχρι τεσσάρων (Ἁγ. Ανάργυροι Κολοκύνθη (εἰκ. 3), Παντάνασσα (εἰκ. 1), Ρόμπη (εἰκ. 2)). Ὁ σκοπὸς τῶν τυφλῶν τόξων εἶναι τριπλοῦς 1) Οἰκονομία ὕψους, ἄνευ μειώσεως τοῦ πάχους τοῦ τοίχου 2) κέρδος χώρου 3) διάρθρωσις τοῦ τοίχου, ἥτοι πρόσδοσις εἰς αὐτὸν ἀναγλύφου ὄψεως καὶ ἄρα κινήσεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ¹⁾.

¹⁾ Εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς τὰ τυφλά τόξα τοποθετοῦνται ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν μακρῶν πλευρῶν ὡς π. χ εἰς τὴν Παναγιᾶν Ὀλυμπιώτισσαν τῆς Ἐλασσόνης.

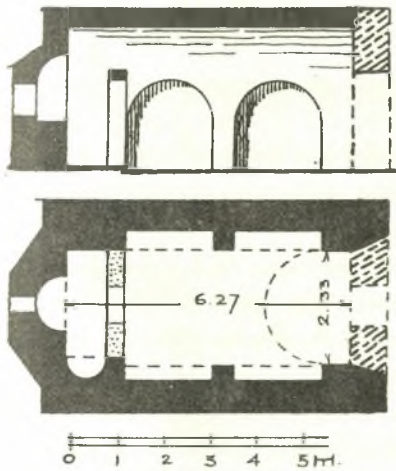
Κολοκύνθη εἰκ. 3), πρὸς τὰ ποδαρικά τῶν τυφλῶν τῶν ἄλλοτε δὲ πάλιν—
καὶ τοῦτο εἰς τοὺς μείζοντας ναοὺς,—αἱ καμάραι, αἵτινες καλύπτουσι τὸν μέ-

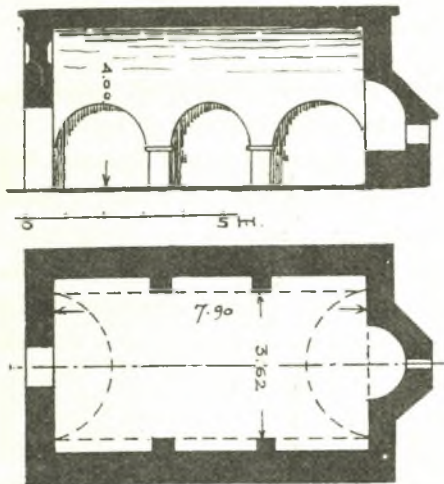
Εἰκ. 5. Ἁγ. Ἡλίας καὶ Χαραλάμπης.

Εἰκ. 6. Ἁγ. Γεώργιος (Ἀναφιώτικα).

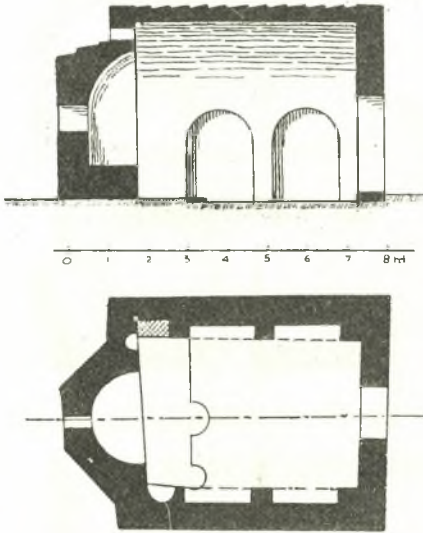
Εἰκ. 7. Ἁγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάδης.

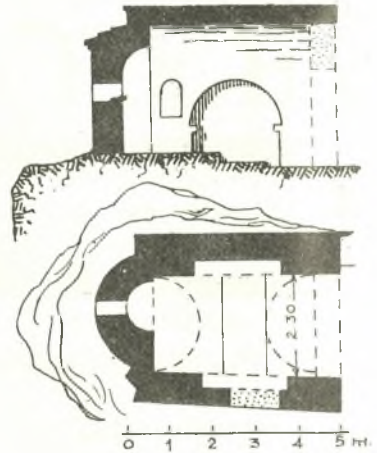
Εἰκ. 8. Ἁγ. Συμεὼν (Ἀναφιώτικα).

σον δρόμον τῶν τρικλίτων ἢ τὸν μόνον δρόμον τῶν μονοκλίτων, καταλήγουσι
πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς τέταρτα σφαίρας ἀκτίνος ἴσης ἢ κατὰ
τι μικροτέρας τῆς καμάρας (εἰκ. 1,2,3,4). Βαίνουσι δὲ πάντοτε τὰ εἰρημένα

τεταρτοσφαίρια ἐπὶ ἡμιγωνίων (trompes) Περσικῆς μορφῆς.¹⁾ Ἡ τοιαύτη ὁμως ἀπόληξις τῶν ὀροφῶν, προσδίδουσα εἰς τοὺς ναοὺς, εἰς οὓς ἐφαρμόζεται, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐντελῶς διάφορον ὄψιν τῶν ῥοιπῶν, ἀπο-

Εἰκ. 9. Ἁγ. Παρασκευή.

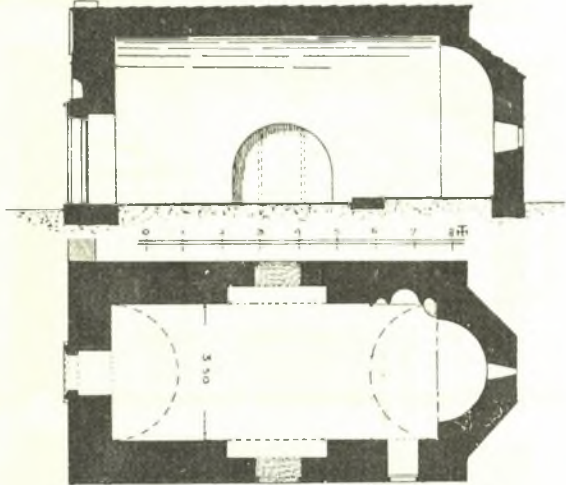
Εἰκ. 10. Ἁγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης.

τελεῖ σπουδαῖον διακριτικὸν γνώρισμα, ὅπερ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαστείλωμεν τοὺς ἐξεταζομένους ἐνταῦθα ναοὺς εἰς δύο ὁμάδας. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην ὁμάδα (A), τῶν ἐχόντων δηλ. σύνθετον ὀροφήν ναῶν, ἦτοι τὸν κύλινδρον μετὰ τεταρτοσφαιρίων ἑκατέρωθεν, ὑπάγονται 4 ναοί: Ἡ Παντάνασσα, ἡ Ρόμπη, οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι καὶ ὁ ἅγ. Ἀθανάσιος Ψειρῆ, εἰς δὲ τὴν δευτέραν (B), πάντες οἱ ὑπόλοιποι. Ἡ ἀνωτέρω δὲ διαίρεσις δικαιολογεῖται καὶ ἐξ ἄλλων χαρακτηριστικῶν, ἅτινα εἶναι κοινὰ εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῆς ὁμάδος A, ἐν ᾧ ἐλλείπουσιν ὀλοσχερῶς ἀπὸ τοὺς τῆς B. Οὕτω π. χ. παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τοὺς τρεῖς μεγαλυτέρους ἐκ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας A (Παντάνασσα, Ρόμπη, Ἁγ. Ἀνάργυροι) μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τοῦ ἱεροῦ παρεμβάλλεται τμημά τι ὀρθογώνιον καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικής καμάρας ἐχούσης τὴν κλεῖδα χαμηλότερον

¹⁾ Περί τῆς διακρίσεως τῶν βυζαντινῶν ἀπὸ τῶν περσικῶν ἡμιγωνίων δὲρα *Rosenthal, Pendentifs, Trompen und Stalaktiten Leipzig 1912* σελ. 31. Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὴν Παντάνασσαν οὐ μόνον ὁ κύλινδρος τοῦ μέσου ὀρόμου, ἀλλὰ καὶ οἱ καλύπτοντες τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν κύλινδρος καταλήγουσιν ἀνατολικῶς εἰς τεταρτοσφαίρια βαίοντα ἐπὶ ἡμιγωνίων. Ὅρα κατὰ πλάτος τομῆν ἐν εἰκ. 1.

τῶν γεννήσεων τοῦ ἀνατολικοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ὅμοια διάταξις ἀπαντᾷ, ὡς γνωστόν, εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς, ¹⁾ συνηθέστατα δὲ εἰς τοὺς συνθέτους

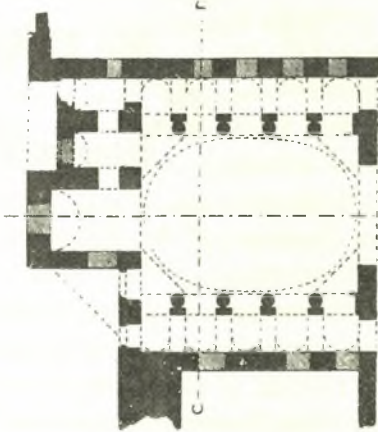
(τετρακιονίους) τρουλλαίους ναοὺς προκληθεῖσα, νομίζω, ἐκ τῶν ἑξῆς δύο λόγων α) τῆς εὐρύνσεως τοῦ πρὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ χώρου καὶ β) τῆς ἐπιτεύξεως ὁμαλωτέρας μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ κυλίνδρου τοῦ μέσου ὁρόμου πρὸς τὴν χαμηλὰ συνήθως, λόγῳ τοῦ μικροῦ πλάτους αὐτῆς, τοποθετουμένην κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Οἱ αὐτοὶ δὲ λόγοι θὰ ὑπηγόρευσαν βεβαίως

Εἰκ. 11. Ἁγ. Κυριακή.

καὶ τὴν εἰς τὰς ἑξεταζομένας βασιλικὰς τῆς ὁμάδος Α παραδοχὴν τῆς

Πλὴν δὲ τοῦ εἰρημένου στοιχείου, ὁμοιότητος μετὰ τῶν τρουλλαίων παρουσιάζουσιν οἱ ναοὶ τῆς ὁμάδος Α καὶ τὰ ἑξῆς, ἅτινα δὲν ἀπαντῶσιν εἰς οὐδένα τῶν ναῶν τῆς ὁμάδος Β.

Εἰκ. 12. Ναὸς ἐν Amida. κατὰ G. L. Bell.

οὐ μόνον εἰς τοὺς τρικλίτους, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς ἔτι τοὺς μονοκλίτους ναοὺς (ἄγ. Ἀνάγυροι εἰκ. 3), ἡ ἑξωτερικὴ ὄψις τῆς στέγης ὁμοιάζει πολὺ

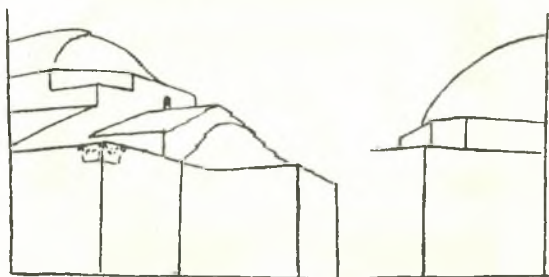
Πράγματι ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς κατασκευῆς τῆς ὀροφῆς τῶν ἀπαρτιζομένης ἐκ δύο τεταρτοσφαιρίων ἐκαστέρωθεν κυλινδρικοῦ τμήματος—ὅπερ ἔνεκα τοῦ μικροῦ μήκους τοῦ ναοῦ, ἀποβαίνει λίαν βραχὺ—ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς τοποθέτησεως τῆς ὡς ἄνω ἀμφισφαίρου καμάρας ἐπὶ τυμπάνου,

¹⁾ *Strzygowski*, *Kleinasiens* σ. 105. *Bell*, *Rev. Archéologique* 1906, I σελ. 4 I διὰ ἐν Συρίᾳ *Vogüé*, *Syrie centrale* πίν. 19,20.

πρὸς τροῦλλον (δῶρα εἰκ. 13) καὶ ἐπομένως τὸ ὅλον κτίριον πρὸς βασιλικὴν τρουλλαίαν.

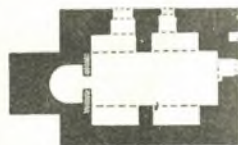
Τοσοῦτω δὲ μᾶλλον γίνεται τοῦτο αἰσθητόν, καθόσον καὶ αἱ γωνίαι τοῦ εἰρημένου τυμπάνου ἀποκόπτονται λοξῶς, ὥστε ἡ βάσις τῆς στέγης ν' ἀποβαίῃ ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ ὀκτάγωνος. Καὶ παράθυρα δὲ ἀκόμη ἀνοίγονται κατὰ τὰς στενάς (Παντάνασσα, Ρόμπη, ἄγ. Ἀνάργυροι), ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς σφενδόνης (Ρόμπη) καθιστῶντα ἐντονωτέραν τὴν πρὸς τροῦλλον ὁμοιότητα.

Εἰκ. 13. Παντάνασσα — Amida.

Προέλευσις τοῦ τύπου τῆς ομάδος Α

Ἐχων ὑπ' ὄψιν μου ἀφ' ἑνὸς τὴν κάτοψιν τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τῶν Ἀθηνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν πρὸς τροῦλλον ὁμοιότητα τῆς στέγης των παρατήρησα, παραβάλλων ταύτας πρὸς τὰς ἀντιστοιχοῦς τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ τῆς Νεστοριανῆς μονῆς τῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ Amida (σημερινοῦ Διαρβεκίρ) (εἰκ. 12) μεγάλην ὁμοιότητα, δυναμένην νὰ παράσχη ἡμῖν ἔνδειξιν περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἑξαταζομένου τύπου ἢ μᾶλλον περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ προτύπου, ἐξ οὗ πιθανῶς ἤντησαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν, ἣν ἐφήρμοσαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν. Πράγματι, ἂν παραβάλωμεν π.χ. τὴν Ρόμπην ἢ τὴν Παντάνασσαν

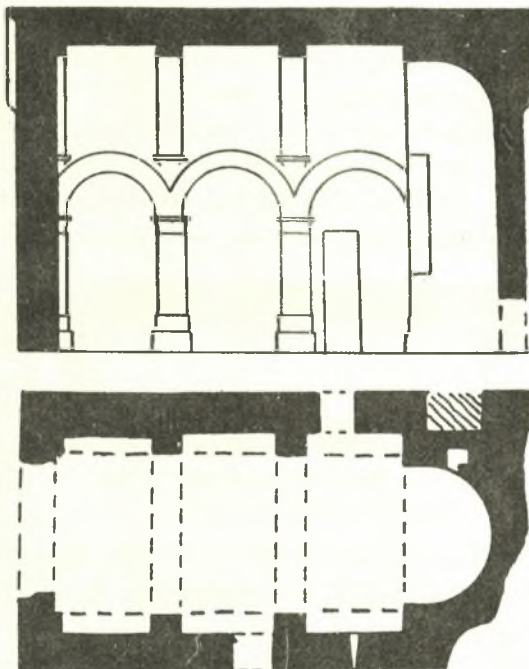
Εἰκ. 14. Ναὸς ἐν Κέφρῳ Ζέ τῆς Μεσοποταμίας, κατὰ G. L. Bell.

πρὸς τὸν ναὸν τῆς Amida, εὐρίσκομεν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα ὁμοιότητος: 1) ἀμφότερα τὰ κτίσματα εἶναι τρικλιτοὶ βασιλικάι, 2) ἀμφοτέρων αἱ στέγαι τοῦ μέσου κλίτους βαίνουσιν ἐπὶ ἡμιγωνίων περσικῆς μορφῆς, 3) ἀμφοτέρων αἱ στέγαι βασιζονται ἐπὶ ταπεινῆς σφενδόνης ἐχούσης λοξῶς ἀποκοκομμένας τὰς γωνίας, 4) ἀμφοτέρων ἡ γενικὴ ὄψις τῆς στέγης ἐξωτερικῶς εἶναι περίπου ἡ αὐτή, ὡς πείθει τὸ ἄνωθεν συγκριτικὸν σκαρίφημα (εἰκ. 13). Ἡ μόνη μικρὰ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, ἐν ᾧ ἐν Ἀθήναις ἡ στέγη ἀπαρτίζεται ἐξ ἑνὸς κυλινδρικοῦ τμήματος φέροντος ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἐν τεταρτοσφαίριον, ἐν Amida ἡ ὀριζοντία τομὴ τοῦ θόλου εἶνε ἔλλειψις ἐπιμήκης, ἀναλογίας μικροῦ πρὸς μέγαν ἄξονα περίπου 2:3, τῆς αὐτῆς δηλ., ἣν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας καὶ αἱ πλευραὶ

τοῦ περιγεγραμμένου εἰς τὸ σχῆμα τῆς ἀθηναϊκῆς στέγης ὀρθογωνίου (Ρόμπη).

Ἡ ζῶηρὰ ὁμοιότης τῶν δύο κτισμάτων ¹⁾ ὀφείλεται ἀναμφισβητήτως εἰς ἐπίδρασιν. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον, ὅτι, ὡς τόσαι ἄλλαι μορφαί, προῆλθε καὶ ὁ τρικλίτος

Ἀθηναϊκὸς ἀρχιτεκτονικὸς τύπος ἐκ Μεσοποταμίας, αἱ μετὰ τῆς ὁποίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐν γένει σχέσεις τῆς Ἑλλάδος ἀποδεικνύονται ὅλον ἐν στενωτέραι ἐκ τῶν μνημείων τῆς τε ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς διακοσμητικῆς καθόλου. Ὅντως, ὡς πρῶτος ἀπέδειξεν ὁ Strzygowski (Amida, 185), οἱ ὀκταγωνικοῦ τύπου μεθ' ἡμιγωνίων ναοὶ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ἕξης, ἔλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐκ Περσίας, ὁπόθεν μετεδόθησαν εἰς Μεσοποταμίαν ἤδη πρὸ τῆς ἰσλαμικῆς αὐτῆς κατακτῆσεως. Ὁμοίως δέ, ὡς ἐπιστοποίησεν ὁ Millet, ²⁾ ὁ τύπος τῶν μετὰ

Εἰκ. 15. Ναὸς ἐν Ἀνί τῆς Ἀρμενίας, κατὰ Strzygowski.

τυφλῆς καμάρας ὑπερθεν τοῦ μέσου κλίτους ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἀνατολικὴν ἔχει τὴν προέλευσιν, ὡς ἐξ Ἀνατολῆς προέρχονται αἱ κουφικαὶ κεράμιοι διακοσμήσεις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων πολλῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος³⁾.

Οὐ μόνον δ' ἐκ τοῦ σχήματος τῆς καλυπτύσεως τοὺς ἐξεταζομένους ἐν-

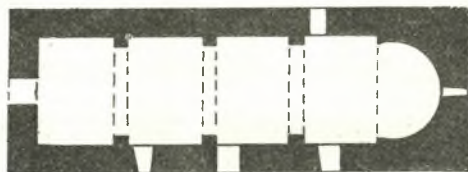
¹⁾ Ὁ τύπος τῆς θολωτῆς ὀροφῆς τῆς Παντανάσσης παρουσιάζει ἐπίσης ποῖαν τινα ὁμοιότητα καὶ πρὸς τὸν τῆς τρουλλαίας ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς τοῦ Κοτζᾶ Καλεσοῦ τῆς Ἰσαυρίας. Πράγματι ὁ τρουλλοὸς καὶ τοῦ ναοῦ τούτου, ὃν ὁ *Headlam* (Journal of Hellenic Studies 1892 Suppl.) χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. εἶναι ἑλλειψοειδῆς. βαίνει ἐπὶ ἡμιγωνίων καὶ ἴσταται ὑπεράνω ζεύγους κιονοστοιχιῶν ἐπαλλήλων. Φέρει δὲ πρὸς τοῦτοις καὶ ἐνισχυτικὰς ζώνας, βαινούσας ὅμως ἐπὶ κίωνων.

²⁾ *G. Millet*, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* σ. 33.

³⁾ *Van Berchem* — *J. Stzygowski*, *Amida* 378 ἔ.

ταῦθα ναοὺς καμάρας δύναται τις νὰ συμπεράνη περὶ τῆς ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγῆς τοῦ ἐξεταζομένου τύπου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων σπουδαίων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἦτοι 1) ἐκ τῶν τυφλῶν τόξων, τῶν ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτῶν πλευρῶν, ἅτινα ἀπαντῶσι συνηθέστατα εἰς τε τοὺς ναοὺς τῆς Β. Μεσοποταμίας ¹⁾ (εἰκ. 14) καὶ εἰς τοὺς τῆς εἰς ζωηρὰν θρησκευτικὴν ἐπιμιξίαν μετὰ τῆς Μεσοποταμίας εὐρισκομένης κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν Ἀρμενίας, ²⁾ (εἰκ. 15 καὶ 16) καὶ 2) ἐκ τῶν ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, τὰς ὁποίας καθ' ὅμοιον ἀκριβῶς τρόπον, ὡς ἐν Ἀθήναις, εὐρίσκομεν εἰς τοὺς μετὰ τυφλῶν τόξων ναοὺς τῆς Ἀρμενίας (εἰκ. 15 καὶ 16).

Κατὰ ταῦτα δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι πάντα σχεδὸν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν, ἦτοι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχῆμα, ὀρθογώνιος χῶρος πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, κυλινδρική καμάρα, ἐνισχυτικαὶ ζῶναι, ἡμιχῶνια, τυφλὰ τόξα, ἀπαντῶσι πανόμοια εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ δὴ τοὺς τῆς Β. Μεσοποταμίας (Tür Abdin) καὶ Ἀρμενίας. Πρὸς τοὺς ναοὺς μάλιστα τῆς τελευ-

Εἰκ. 16. Ναὸς Schizwandschuk τῆς Ἀρμενίας, κατὰ Strzygowski.

ταίας ταύτης παρουσιάζουσιν οἱ ἐξεταζόμενοι ἀθηναϊκοὶ μεγάλην ἀληθῶς ὁμοιότητα, ὡς πείθει ἡ παραβολὴ τῆς κατόψεως καὶ τομῆς των πρὸς τὰς παρατιθεμένας ἀντιστοιχοὺς τοῦ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς Ἀρμενίας Ani ναοῦ (εἰκ. 15) καὶ τοῦ ἐν Schirwandschuk (εἰκ. 16). Συμπεραίνομεν δ' ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀρμενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἦν ὑπέδειξεν ὁ κ. Strzygowski ἑφισταμένη ἐπὶ μνημείων τῶν Ἀθηνῶν ³⁾ (᾿Αγ. Ἀπόστολοι Σολάκη) καὶ τῆς Ἀττικῆς ⁴⁾ (Νταοῦ Πεντέλη) δὲν περιορίζεται μόνον ἐπὶ τῶν δύο εἰρημένων κτισμάτων ἀλλ' ἐκτείνεται ἐφ' ὀλοκλήρου κατηγορίας μνημείων τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας.

Χρονολογία κατασκευῆς

Μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ τύπου τῶν ἀθηναϊκῶν καμαροσκέπαστων βα-

¹⁾ *Gertrude Lowthian Bell*, Churches and Monasteries of the Tür Abdin Ztsch. f. Gesch. der Arch. Beiheft, 1913 Mar Gabriel σ. 65, Mar Ibrahim σ. 68, Salah σ. 71, Mar Azizael σ. 75, Παναγία σ. 77 κλπ.

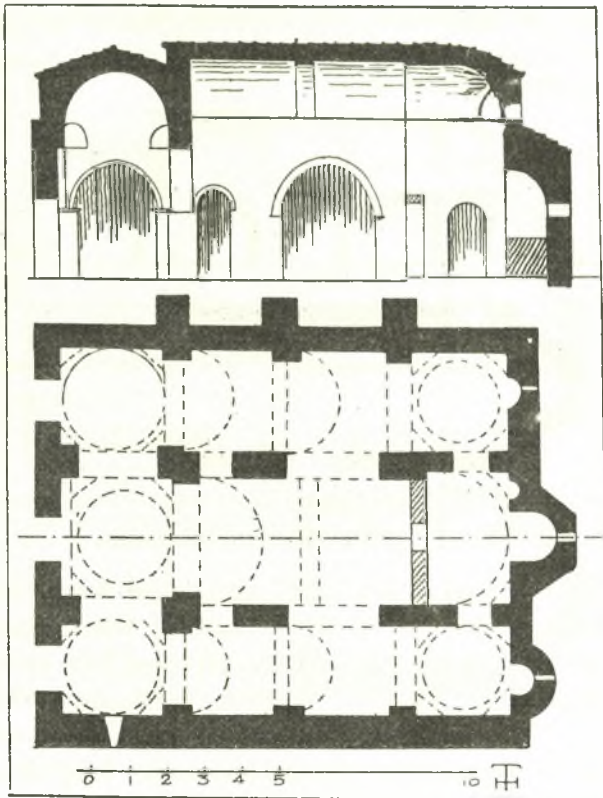
²⁾ *J. Strzygowski*, Die Baukunst der Armenier und Europa 1918 Ναὸς ἀκροπόλεως Ani εἰκ. 147/148, Eghiward εἰκ. 155 καὶ 164, Schirwandschuk εἰκ. 159, Garni εἰκ. 161, Kassach εἰκ. 172, Ereruk εἰκ. 177.

³⁾ *J. Strzygowski*, Die Baukunst der Armenier und Europa, 1918 σελ. 769.

⁴⁾ *J. Strzygowski*, Ἔνθ' ἄνωτ. τόμ. II σελ. 782.

σιλικῶν καὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς καταγωγῆς του, ὑπολείπεται ἤδη τὸ ζήτημα τῆς ἐξακριβώσεως τῆς χρονολογίας τῆς εἰσαγωγῆς αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἥτοι τῆς χρονολογίας τῆς κατασκευῆς τῶν ἐξεταζομένων ναῶν καὶ δὴ τοῦ συνθετωτέρου καὶ ἀρτιώτερου τῶν λοιπῶν διατηρουμένου ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο αἱ γνώμαι τῶν βυζαντινολόγων, οἵτινες ἐν παρόδῳ ἠσχολήθησαν μὲ τὸν ναὸν τῆς Παντανάσσης, δίστανται. Ὅτι ὁ μὲν κ. Wulff ¹⁾ θεωρεῖ γενικῶς τὰς βασιλικὰς τῶν Ἀθηνῶν ὡς κατασκευασθείσας τὸν 8^{ον} ἢ 9^{ον} αἰῶνα, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἀπὸ τοῦ 871 μ. Χ. δι' ἐπιγραφῆς χρονολογουμένης, σήμερον

Εἰκ. 17. ἁγ. Πέτρος Χασιᾶς.

δὲ κατηδαφισμένης, ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μαγούτη, ὁ δὲ κ. Millet καταβιβάζει τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς Παντανάσσης εἰς τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ τύπου τῶν κιονοκράνων τῆς. ²⁾ Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸν σοφὸν βυζαντινολόγον διέφυγε τὸ γεγονός, ὅτι τὰ σημερινὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τούτου ὡς καὶ τὰ τῆς Ρόμης εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν γύψινα, ἀπομιμοῦνται δ' ἄλλως τε τὸν ἀρχαῖον κορινθιακὸν τύπον καὶ θὰ ἠδύναντο νὰ ἀνήκωσιν εἰς οἰανδήποτε περίοδον. Τέλος ὁ κ. Σωτηρίου, ³⁾

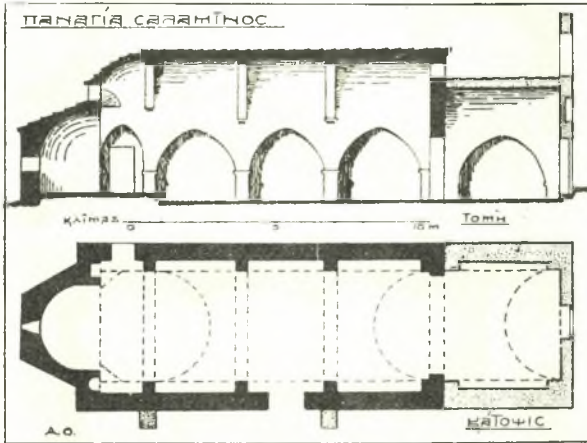
¹⁾ O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst* II 477.

²⁾ G. Millet, *L'école grecque* κτλ. σελ. 45 σημ. 1.

³⁾ *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 1916 σελ. 128.

κρίνων ἐκ τῆς τοιχοδομίας τοῦ μνημείου, τὸ χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος.

Μετὰ τὴν εὑρεσιν τῶν ἀνατολικῶν προτύπων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἤντησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν, τὰ χρονολογικὰ ὄρια κατα-

Εἰκ. 18. Ναὸς Παναγίας ἐν Σαλαμῖνι.

σκευῆς τῶν Ἀθηναϊκῶν ναῶν περιορίζονται. Διότι ναὶ μὲν δὲν εἶναι βεβαία ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τῆς Amida, τὸν ὁποῖον ὁ μὲν κ. Strzygowski¹⁾ θεωρεῖ παλαιοχριστιανικόν, πραγματευθεὶς περὶ αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀτελοῦς σκαριφήματος τοῦ στρατηγοῦ de Beylié, ἡ δὲ Miss Bell²⁾ μουσουλμανικόν, τοῦ-

λάχιστον κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος, εἶναι ὅμως ἀσφαλῆς ἡ χρονολογία τοῦ ναοῦ τῆς Anī (612 μ. Χ.) ἐξ ἐπιγραφῆς ἐντετοιχισμένης ἐπ' αὐτοῦ τοῦ μνημείου. Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι πολύτιμος, διότι ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ τύπος τῶν ἐξεταζομένων βασιλικῶν ὑφίστατο ἐν Ἀρμενίᾳ ἤδη ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος.

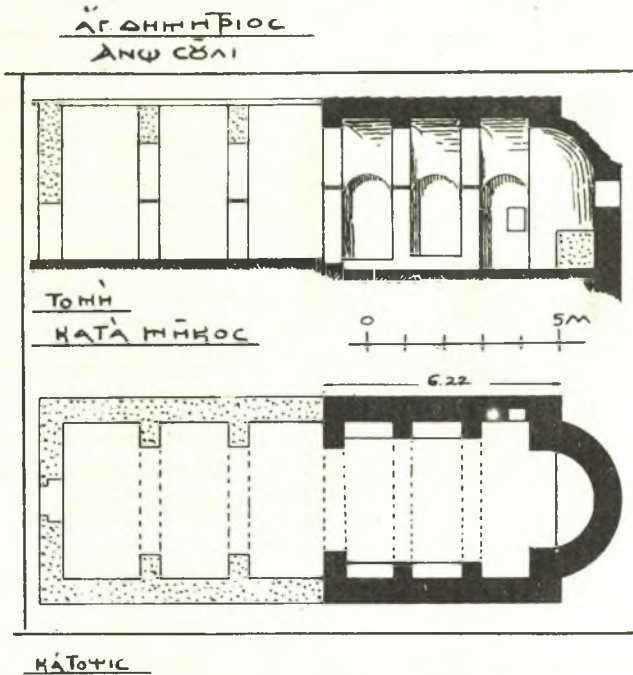
Ἄν λοιπὸν συνδυάσωμεν τὴν χρονολογίαν ταύτην πρὸς τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας τῶν ἐξεταζομένων ναῶν, ὅπερ εἶναι ἀκανόνιστον καὶ οὐχὶ ἰσόδομον, ὡς ἐσφαλμένως ἀπεικονίζουσιν αὐτὸ ὁ τε Couchaud καὶ ὁ Lepoitr, λάβωμεν δ' ἐπ' ὄψιν, ὅτι τοιοῦτο σύστημα ἀκανόνιστον τοιχοποιίας ἐφημέροισι κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 1000 χρόνους, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἀρχεταὶ ὄν ἐν κοινῇ χρήσει τὸ διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων παρολίθων σύστημα τοιχοδομίας, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετ' ἀσφαλείας³⁾ ὅτι ἡ χρονολογία εἰσαγωγῆς τοῦ ἐξεταζομένου τύπου εἰς Ἑλλάδα κυμαίνεται ἐντὸς τῶν τεσσάρων

¹⁾ Van Berchem et J. Strzygowski, Amida. 171.

²⁾ G. L. Bell, Churches and Monasteries of the Tur Abdin Ztschr. f. G. der Arch. Beiheft 9, 1913 σελ. 95.

³⁾ Ἀποβλέπων τις εἰς τὴν γνώμην τῆς Miss Bell, καθ' ἣν τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ναοῦ τῆς Amida εἶναι ἰσλαμικῆς προελεύσεως, θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης ἐκτίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἤτοι μετὰ τὸ 1456, καθ' ἣν περίοδον

τελευταίων αἰώνων τῆς 1ης μ.Χ. χιλιετηρίδος. Ἔτι δ' ἀκριβέστερον θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δρῶσμεν αὐτήν, ἂν ἐγνωρίζομεν τὸν ἀκριβῆ χρόνον εἰσαγωγῆς τῶν Περσικῆς μορφῆς ἡμιχανίων εἰς Ἑλλάδα, ὧν χρῆσις ἐν τοῖς ναοῖς τῆς Ἀνατολῆς ἐγένετο ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιο-
 χριστιανικῶν χρόνων. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν διηκρινήθη δυστυχῶς εἰσέτι. Οὐχ' ἦττον ἐκ τῶν τεσσάρων αἰώνων, εἰς οὓς περιορίσθη ἡ χρονολογία εἰσαγωγῆς τοῦ ἐξεταζομένου τύπου, τὸς περισσότερας πιθανότητος συγκεντρώνει ὁ 7ος καὶ δὴ τὸ τελευταῖον αὐτοῦ τρίτον. Πράγματι, ἐν ᾧ οὐδένα ναὸν τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα ν' ἀπο-

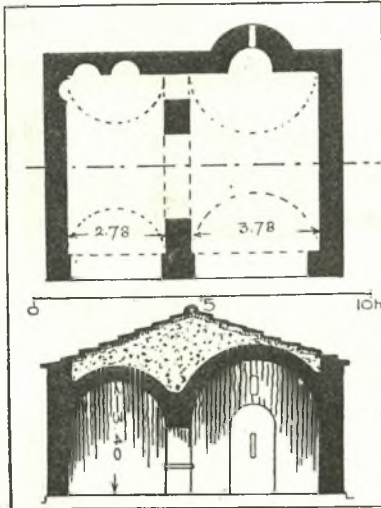

Εἰκ. 19. Ναὸς ἁγ. Δημητρίου, Ἄνω Σοῦλι.

δώσωμεν ἀσφαλῶς εἰς τὸν 7ον, τὸν 8ον καὶ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ 9ου αἰῶνος, συμπερινομένον δ' ἐκ τῆς τοιαύτης ἐλλείψεως κτιρίων περὶ τῆς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι οἰοῦναι ἀπονεκρώσεως πάσης ἐκκλησιαστικῆς κτιριακῆς δράσεως κατὰ τοὺς εἰρημένους αἰῶνας, ὀφειλομένης ἀναμφιβόλως εἰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς καὶ ἄλλας ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας, τοῦναντίον οἱ μεταξὺ τοῦ 870 καὶ τοῦ 900 χρόνοι ἐμφανίζονται διὰ μιᾶς ἐξαιρετικῶς γόνιμοι εἰς ναοδομίαν, ὧς ἀποδεικνύουσι τέσσαρες μεγάλοι ναοὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος

ἡ ἀκανόνιστος τοιχοδομία ἦτο πάλιν ἐν μεγάλῃ χρῆσει. Τὴν ὑπόθεσιν ὁμως ταύτην ἀποκλείει πληροφορία τις περιεχομένη ἐν τῷ μόνῳ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης σφωρομένῳ ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1688. (Καμπούρογλου. Μνημεῖα τόμ. 2 σελ.42). Γίνεται ὀφλονότι ἐπανειλημμένως λόγος ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ περὶ ὑπάρξεως τῆς γυναικείας μονῆς τῆς Παντανάσσης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς «Λατινικῆς αὐθεντείας» ἧτοι ἐπὶ Φραγκοκρατίας.

ἀσφαλῶς δι' ἐπιγραφῶν χρονολογημένοι, ἦτοι ὁ ἐν Ἀθήναις τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μαγγούτη ¹⁾ (871/2), ὁ ἐν Θήβαις τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ²⁾ (871/2), ὁ ἐν Σκριποῦ (Ὀρχομενῶ) τῆς Βοιωτίας ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ³⁾ (873/4) καὶ ὁ ἐν Σκύρῳ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου ⁴⁾ (894/5). Κατὰ τοὺς χρόνους λοιπὸν τούτους, καθ' ὅσως μία νέα οἰκοδομικὴ ᾠθησις παρατηρεῖται, ὀφειλομένη πιθανώτατα εἰς τὸν ἐξ Ἀρμενίας ἔλκοντα τὴν καταγωγὴν ⁵⁾ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Βασίλειον τὸν Α' καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Λέοντα τὸν Σοφόν, συμπίπτουσα δὲ καὶ πρὸς τὴν μεγίστην ἄνθησιν καὶ διάδοσιν τῆς ἀνατολικῆς (μεσοποταμιακῆς καὶ ἰδίᾳ ἀρμενικῆς) ἀρχιτεκτονικῆς θεωρῶ λίαν πιθανὴν τὴν εἰς Ἑλλάδα εἰσαγωγὴν τοῦ ἐξεταζομένου τύπου ἄρα καὶ τὴν κτίσιν τῆς βασιλικῆς τῆς Παντανάσσης.

Εἰκ. 20. Ἁγ. Δημήτριος (παρακκλησίαι).

Ἐπέκτασις καὶ ἐξέλιξις τοῦ τύπου

Ὁ περιγραφεὶς σύνθετος τύπος καμαροσφαιροσκέπαστων ναῶν (ὁμάς Α) εἶναι περιέργον ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαγῶς τῆς Ἑλλάδος ἐφηρμόσθη ἄρτιος, πλὴν μόνον ἐν Ἀθήναις. Ἐλαφρῶς ὅμως παρηλλαγμένον ἢ μᾶλλον ἠπλοποιημένον, τὸν συναντῶμεν εἰς δύο ναοὺς τῆς γειτονίας τῶν Ἀθηνῶν κτισθέντας ἀσφαλῶς ἐπὶ τουρκοκρατίας ⁶⁾: τὸν Ἁγ. Πέτρον τῆς Χασιάς, ⁷⁾ βασιλικὴν τρίκλιτον μετὰ νάρθηκος καὶ τὴν Πανα-

¹⁾ *I. Σακελίων*, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἐτ. 2 σελ. 29.

²⁾ *J. Strzygowski*, *Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basileios des I. Byzantinische Zeitschr.* III 1894 σελ. 13. Περὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας ὄρα *Millet*, *École Grecque* σελ. 4 σημ. 1.

³⁾ *Strzygowski*, Ἐνθ. ἀν. σελ. 8.

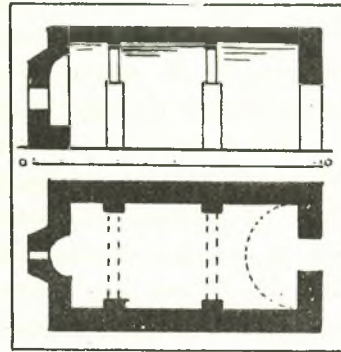
⁴⁾ *Dawkins*, *Annual of the British School at Athens 1904/5*, σελ. 74, *Fredrich*, *Athenische Mitteil.* 1906, 263.

⁵⁾ *Strzygowski*, *Die Baukunst der Armenier und Europa* τόμ. II σελ. 735.

⁶⁾ Τοῦτο ἐμφαίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ σχήματος τῶν τυφλῶν τόξων των, ἅτινα εἶναι τεθλασμένα. (Ὅρα τομὴν ἐν εἰκ. 17 καὶ 18).

⁷⁾ Ἐπιγραφὴ ἐνετειχοισμένη ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ, παρὰ τὸ τέμπλον λέγει: «1801 Γ' ἐναρθου προτη παλακηρηκος ανακενηστη ο ναος του αγιου ενδοξου κε πανε-

γίαν τοῦ Μπόσκου ἢ Καθαροῦ τῆς Σαλαμίνας,¹⁾ κτίσμα ἐπίμηκες μονόκλιτον, ὧν τὴν κάτωσιν καὶ τομὴν παρέχουσιν αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 17 καὶ 18. Εἰς ἀμφοτέρωτα τὰ κτίρια ταῦτα παρατηροῦνται τὰ ἐξῆς κοινὰ στοιχεῖα πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς ομάδος Α: 1) αἱ ἐνισχυτικαὶ τῆς μέσης καμάρας ζῶναι· 2) ἡ διὰ τεταρτοσφαιρίου βαίνοντος ἐπὶ ἡμιχωνίων ἀνατολικῆ ἀπόληξις τῆς καμάρας· 3) τὰ ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου τυφλὰ τόξα. Εἰδικῶς δὲ ὁ Ἅγ. Πέτρος ἔχει κοινὴν πρὸς τὴν Παντάνασσαν τὴν στέγασιν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ δι' ἡμισφαιρικῶν θόλων βαινόντων ἐπὶ 4 ἡμιχωνίων. Ὁ ἀρχιτέκτων μάλιστα τοῦ ναοῦ τούτου, ὅστις ἀσφαλῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸ Μοναστηράκι, ἐν τῇ ὑπερβαλλούσῃ ἀγάπῃ του πρὸς τὰ ἡμιχωνία ἐστέγασε καὶ τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος δι' ἡμισφαιρικῶν θόλων βαινόντων καὶ αὐτῶν ἐπὶ ἡμιχωνίων (ἴδρα κάτωσιν ἐν εἰκ. 17). Ἡ δὲ ἀπλοποίησις, ἣν οἱ δύο μνημονευθέντες ναοὶ παρουσιάζουσιν ἔναντι τῶν τῆς ομάδος Α τῶν Ἀθηνῶν, συνίσταται εἰς τὴν κατάργησιν τοῦ δυτικοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τὴν δι' ἀπλοῦ κατακορύφου τυμπάνου ἀντικατάστασίν του (ἴδρα τομὰς ἐν εἰκ. 17 καὶ 18).

Εἰκ. 21 Ἅγ. Νικόλαος Σαρωνικοῦ

Ἐν δ' ἔτι βῆμα περαιτέρω ἀπλοποιήσεως παρέχουσι δύο ἄλλα τῆς Ἀττικῆς ἄγνωστα τέως μνημεῖα, ὁ ναὸς Ἅγ. Δημητρίου ἐν Ἄνω Σοῦλι, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔχουσι καταργηθῆ ἀμφοτέρωτα τὰ τεταρτοσφαίρια, ἀπέμειναν δὲ μόνον αἱ ἐνισχυτικαὶ ζῶναι καὶ τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰ τόξα (ἴδρα κάτωσιν καὶ τομὴν ἐν εἰκ. 19) καὶ ὁ ἅγ. Νικόλαος παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Σαρωνικοῦ (εἰκ. 21) ἐν τῷ ὁποίῳ κατηργήθησαν τὰ τυφλὰ τόξα, παρέμειναν δὲ μόναι αἱ ἐνισχυτικαὶ ζῶναι βαίνουσαι ἐπὶ πολλῷ πλατυτέρων ποδαρικῶν.

Οἱ τέσσαρες τελευταῖον μνημονευθέντες ναοὶ εἶναι εἰς ἡμᾶς χρήσιμοι,

---

φημου ἀποστολοῦ πετροῦ χασπας δηα σηδρομης ολουνου του χορη κε Γεοργιου Μαστορη..... κηρ Σοτηρχος»

¹⁾ Ἡ Παναγία τῆς Σαλαμίνας ἐκτίσθη βεβαίως ὑπὸ τῶν ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη ἐξοικισθέντων εἰς Σαλαμίνα τὸ 1688 Ἀθηναίων, οἵτινες ἐφήρμοσαν καὶ ἐν τῇ νέῃ των διαμονῇ τὸν αὐτὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον καὶ ἀπεικόνισαν ἐν τῷ νέῳ ναῷ κατ' ἐξοχὴν Ἀθηναίου ἁγίου. ὡς π. χ. τὴν Ἁγίαν Φιλοθέην. (Ἔρετα περὶ τῶν εἰκόνων ταύτης *Συγγράμματα* ἐν Ἡμερολογ. Μ. Ἑλλάδος 1925 σελ. 451 ἑ.). Ἡ εἰκονογράφεισι τοῦ ναοῦ, κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἐπιγραφὴν, ἐγένετο τὸ 1758.

διότι ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ τοὺς συνδετικούς κρίκους τῆς ἀλύσεως, ἥτις συνδέει τοὺς ναοὺς τῆς ὁμάδος Α πρὸς τοὺς τῆς ὁμάδος Β. Πράγματι οἱ ναοὶ τῆς ὁμάδος Β, οἵτινες, καταργήσαντες τὰς ἐνισχυτικὰς ζώνας, διετήρησαν μόνον τὰ ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰ τόξα, οὐδὲν ἄλλο ἀποτελοῦσιν ἢ μίαν περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως μετὰ τὸν Ἅγ. Δημήτριον τοῦ Ἄνω Σοῦλι. Εἶναι λοιπὸν οἱ ναοὶ τῆς ὁμάδος Β ἀπότοκοι τῶν τῆς Α, διὰ τὸν λόγον, δὲ τοῦτον καὶ συμπεριελήφθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ μετὰ τῶν ναῶν τῆς ὁμάδος Α, μεθ' ὧν συνεξετάσθησαν ὡς πρὸς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά των.

Ἄλλ' ἡ ἐξελίξις τοῦ ἔξετασθέντος τύπου δὲν ἔμεινε μέχρι τοῦ σημείου τούτου, ἀλλ' ἐπροχώρησε περαιτέρω. Πράγματι εἰς μίαν ἄλλην θολωτὴν βασιλικὴν τῶν Ἀθηνῶν, ἣν ἐπίτηδες δὲν ἀνεφέραμεν μέχρι τοῦδε, ἦτοι τὸν παρὰ τὸ μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους διπλοῦν ναὸν Ἅγ. Δημητρίου (παρακλήσι) (εἰκ. 20) καὶ Ἅγ. Ἄννης βλέπομεν καταργημένα πλέον τὰ μετὰ τὴν ἐπιμονῆς διατηρούμενα τυφλὰ τόξα, καὶ τέλος εἰς μνημεῖα τῶν περιχώρων, ὧν πρόχειρα ἔχω τὴν προέκτασιν τοῦ ἀνωτέρω ἔξετασθέντος ναοῦ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ἐν ἄνω Σοῦλι (εἰκ. 19), τοὺς Ταξιάρχας τῶν Καλυβίων Κουβαρά,¹⁾ τὸν ἐν Κουβαράδες ναὸν τοῦ Ἅγ. Ἀθανασίου²⁾ καὶ τὸν Ἅγ. Νικόλαον Λυκούριζα παρὰ τὴν ἀκτὴν καὶ τοῦτον τοῦ Σαρωνικοῦ, οὗ μόνον τὰ τυφλὰ τόξα ἔχουσι καταργηθῆ, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ καμάρα τοῦ θόλου ἔχει διαλυθῆ εἰς ἀριθμὸν τινα ἐγκαρσίων τόξων χρησίμων πρὸς ὑποβάστασιν ξυλίνης πλέον ἀμφικλινοῦς στέγης. Εἶναι δὲ πάντα τὰ τόξα ταῦτα ὀξυκόρυφα μαρτυροῦντα σαφῶς οὐ μόνον περὶ τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας κατασκευῆς των, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς πενιχρότητος τῶν μέσων, ἅτινα διέθετον οἱ ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Ἀττικῆς διαμέροντες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, οἵτινες σπανίως κατήργησαν τὴν θολωτὴν στέγην.

¹⁾ Α. Ὁρλάνδου, Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρά, Ἀθηνᾶ XXXV, σελ. 171.

²⁾ Ὁ ναὸς οὗτος φαίνεται ὅτι εἶναι ἀρκετὰ παλαιός, διότι ἐξωγραφῆθη κατὰ τινα ἐν αὐτῷ σφραγισμένη ἐπιγραφὴν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Μάρκου ἐν ἔτει 1744. Ἐπομένως ἡ κατάργησις τῆς καμάρας εἶχε ἤδη εἰς τινα μέρη συντελεσθῆ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος. ἐν ᾧ εἰς ἄλλα ἐπῆλθε πολὺ βραδύτερον. Ἡ ὡς ἄνω ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἄνηγερθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν Ἄγιοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ πάσης ἄλλης φροντίδος παρὰ τῶν ὧδε: Πέτρου... ἐφημερίου τῆς κώμης Κουβαράδων, Κόλια, Δημήτρι καὶ Γιάννη Μητροπούκη πρὸς δὲ καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν βοήθειας ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ λογιωτάτου μητροπολίτου, κυρίου Ἀνθίμου. Ἰστορήθη δὲ ὑπὸ χειρὸς Γεωργίου Μάρκου Πελοποννησίου τοῦ Ἀργεῖου ὁμοῦ τε... αὐτοῦ κατὰ... ΑΨΜΔ Μηνὶ Ἰουνίῳ Η καὶ ἰνδικτιῶνος.

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα διατυποῦμεν αὐτὰ εἰς τὰ
ἑξῆς τρία συμπέρασματα :

1ον) Αἱ καμαροσκέπαστοι ἀθηναϊκαὶ βασιλικάι διαστελλονται εἰς δύο κατηγορίας, Α) τὰς μετὰ συνθέτου στέγης, ἀπαρτιζομένης ἐκ κυλινδρικής καμάρας καταληγούσης πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς τεταρτοσφαιρῖα βαίοντα ἐπὶ ἡμιγωνίων (trompes) καὶ Β) τὰς μεθ' ἀπλῆς κυλινδρικής καμάρας. Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει ναοὺς μεγάλων ὄπως οὖν διαστάσεων (Παντάνασσα, Ρόμπη, Ἁγ. Ἀνάργυροι, Ἁγ. Ἀθανάσιος Ψειρῆ), ἡ δὲ δευτέρα μικρῶν (Ἁγ. Γεώργιος, Ἁγ. Συμεών, Ἁγ. Ἡλίας, Ἁγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάρης, Ἁγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης, Ἁγ. Παρασκευή, Ἁγ. Κυριακή).

2ον) Οἱ ναοὶ τῆς Β κατηγορίας ὄντες μεταγενέστεροι τῶν τῆς Α (χρόνοι τουρκοκρατίας) προῆλθον ἐκ τῶν τῆς Α δι' ἀπλοποιήσεως ἐπὶ τὸ οἰκονομικώτερον. Ἡ συγγένεια τῶν δύο κατηγοριῶν δὲν εἶναι τόσον σαφῆς ἐκ πρώτης ὄψεως. Ἀποδεικνύεται ὅμως ἀναμφισβητήτως διὰ μνημείων μεσαζόντος τύπου, σφωζομένων ἐν τῇ γειτονίᾳ τῶν Ἀθηνῶν (Ἁγ. Πέτρος Χασιᾶς, Παναγία Σαλαμῖνος, Ἁγ. Δημήτριος Ἄνω Σοῦλι). Δι' ἄλλων δὲ πάλιν μνημείων εὐρισκομένων ἐν Ἀττικῇ (Ἁγ. Ἀθανάσιος Κουβαράδων, Ταξιάρχαι Καλυβίων Κουβαρᾶ, Ἁγ. Νικόλαος Λυκούριζα) ἀποδεικνύεται περαιτέρω ἐξέλιξις τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου τῆς Β κατηγορίας, ἣτοι διάλυσις τῆς καλυπτούσης καμάρας εἰς μεμονωμένα ἐγκάρσια τόξα στηρίζοντα ξυλίνην πλεόν στέγην.

3ον) Ὁ τύπος τῶν ἀθηναϊκῶν καμαροσκέπαστων βασιλικῶν ἔχει τὰ πλεῖστα τῶν στοιχείων αὐτοῦ κοινὰ μετὰ τῶν ναῶν τῆς Β. Μεσοποταμίας καὶ κυρίως τῶν τῆς Ἀρμενίας. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι εἰσῆχθη εἰς Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγίστης ἀκμῆς καὶ ἐξαπλώσεως τῆς ἀρμενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἣτοι μετὰ τὸ 700 καὶ τοῦ 1000 μ. Χ. δηλ. ἐν χρόνοις πρὸς οὓς συμφωνεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας των. Ἡ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἀνάγεσις τεσσάρων μεγάλων ναῶν χρονολογουμένων ἀσφαλῶς κατὰ τὸ μετὰ τὸ 870 καὶ 900 μ. Χ. χρονικὸν διάστημα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παντελῆ ἔλλειψιν κτιρίων τῶν δύο προηγουμένων τοῦ 9ου αἰῶνος, καθιστᾷ λίαν πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν τῆς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους (τέλη 9ου αἰ.) εἰσαγωγῆς τοῦ ἐξετασθέντος τύπου εἰς Ἑλλάδα καὶ κτίσεως τοῦ ναοῦ τῆς ἀθηναϊκῆς Παντανάσσης.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ